

MİLLİ MÜCADELENİN BAŞLARINDA DOĞU'DA MİLLİ TEŞKİLATLANMA VE HUSUSİYETLERİ*

*Selçuk URAL***

ÖZ

Mondros Mütarekesi ve tatbikatından kaynaklanan İtilaf işgal ve müdahaleleri ile Ermeni ve Rum talepleri Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinde milli teşkilatlanmanın yolunu açmıştır. Her iki bölgede Türk-İslam ahali varlığını korumak ve ülkenin parçalanmasını önlemek için çeşitli adlarda milli teşkilatlar vücuda getirmiştir. Teşkilatlar ortaya çıkışı ve hususiyetleri bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Mondros Mütarekesi, Elviye-i Selâse, Vilayât-ı Şarkiye, Ermeniler, Rumlar.

EAST AT THE BEGINNING OF THE TURKISH NATIONAL STRUGGLE National Patriotic Organizations and Their Characteristics

ABSTRACT

Interventions resulting from the execution of the Mondros Armistice, the Allied occupation together with the demands of the Armenians and Greeks all paved the way for *Elviye-i Selase* (Kars, Ardahan, Batum, the three Provinces) and the rise of a national resistance organization in the eastern provinces. In both regions, the Turkish/Islamic people founded national patriotic organizations under various names in order to keep alive and hinder the fragmentation of the country. This study deals with the emergence of these organizations and their characteristics.

Keywords: Mondros Armistice, *Elviye-i Selase*, The Three Provinces (Vilayat-i-Sharqiya), the Armenians, the Greeks.

* Bu çalışma Türkiye Barolar Birliği tarafından 7 Ağustos 2012 tarihinde Erzurum'da düzenlenen "Cumhuriyetimize Giden Yol 3-Erzurum Kongresi" konulu panele tebliğ olarak sunulmuştur

** *Prof. Dr.*, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KARS.

GİRİŞ/Mondros Mütarekesinin Tatbikatı

İngiliz Savaş Ofisi/War Office tarafından hazırlanan ve Mondros Mütarekesi'ne esas olan taslak, hükümetin geleneksel politikaları çerçevesinde mevcut siyasi ve askeri gelişmelerden yararlanılmasını öngörüyordu¹. Buna göre Boğazlar, Kafkasya ve Ortadoğu'nun kontrolüne büyük önem atfediliyordu. Kafkasya, boğazlar ve Ortadoğu'ya oranla değişkenliğinden ve bilinmeyenlerinden ötürü en zorlu bölgeydi². Çünkü 1918 ilkbaharında başlayan Türk harekâtı Kafkasya üzerinde Osmanlı Devleti'ni rakip haline getirmişti. Dolayısıyla mütarekeye Kafkasya ve İran'a ilişkin hükümler koyulması boşuna değildi³.

Kafkasya ve İran'a ilişkin hükümleri de içeren taslak, İngiliz heyeti başkanı Amiral Calthorpe tarafından 27 Ekim'de Mondros'a ulaşan Türk heyetine hemen hemen hiç değiştirilmeden kabul ettirildi. Bu suretle Kafkasya ve İran'ın tahliyesi kesin hükme bağlanırken, 24. Maddeyle Rum ve Ermeni azınlığın doğu vilayetlerine yönelik taleplerine meşruiyet zemini kazandırıldı⁴.

Esasında Kafkasya ve doğu vilayetlerinin kaderi mütarekeden önce değişmeye başlamıştı. 21 Ekim 1918'de Kafkasya'nın tahliyesi kararı alınca "Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan" ahalisi bir yandan korunmaları, diğer yandan barışa kadar adı geçen bölgelerin başka bir devletin idaresine sokulmaması hususlarında Osmanlı hükümetine başvurdu. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 1 Kasım'da verdiği cevapta, devletin zor şartlarda mütareke imzaladığını ve bu tarihten itibaren yardım imkanı kalmadığını belirterek ahaliye komşularıyla iyi geçinmeleri tavsiyesinde bulundu. Bu cevap Türk-İslam ahalinin teşkilatlanması ve kendi kaderini belirlemesi gerektiğini açıkça ortaya koyuyordu⁵.

9 Aralık 1918'de Elviye-i Selâse'nin tahliyesi, bölgedeki dengeleri ikinci kez değiştirecekti. Kafkasya arazisinde tahliye henüz sürerken İngilizler verdikleri notayla Türk ordusunun bölgeye yerleşmesini önleyerek Türk ahalinin korumasız, başsız ve teşkilatsız hale düşmesini hedefliyordu. Kuşkusuz bu talebin arkasında, İngiltere'nin Ermenistan'ı doğu-batı istika-

* Bu çalışma Türkiye Barolar Birliği tarafından 7 Ağustos 2012 tarihinde Erzurum'da düzenlenen "Cumhuriyetimize Giden Yol 3-Erzurum Kongresi" konulu panele tebliğ olarak sunulmuştur.

¹ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, İstanbul 1997, s.362; Arnold Toynbee-Kenneth P.Kirkwood, *Turkey*, London 1926, s.68.

² Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, (Basılmamış Doktora Tezi), Edinburg 1997, s.135 vdn.

³ Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütareke Anlaşması", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s.577; Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s.34; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, İstanbul 1992, s.58.

⁴ Geniş bilgi için bkz: Türkgeldi, *a.g.e.*, s.38; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, İstanbul 1993, s.103; Çağlayan, *a.g.t.*, s.137-139.

⁵ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.35-37.

metinde genişletme arzusu da yatmaktaydı. Zira aynı günlerde Ermeni teşkilatları ve Ermenistan hükümeti “Büyük Ermenistan” taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardı⁶. 13 Ocak 1919’da Kars ve Ardahan boşaltıldığında Türk ahalinin düşmanları arasına İngilizler de katılmış oluyordu. İngilizlerin Kars’a kadar gelmeleri, şûrâları askeri olduğu kadar siyaseten de kuvvetli olmaya zorluyordu. Bunun da yolu birleşmekten geçiyordu. Ancak bu şekilde İngiliz entrikalarına ve işgalcilere karşı mücadele verilebilirdi.

Bölgede yaşanan üçüncü gelişme, doğrudan Vilayât-ı Şarkıye’yi ilgilendiriyordu. Kafkasya ve Elviye-i Selase’de yaşananlar canlılığını korurken 12 Şubat’ta 9. Ordu’nun lağvedilmesi, doğu vilayetleri ahalisinin endişelerini had safhaya çıkardı. Çünkü 15. Kolordu’nun asker, silah ve teçhizat bakımından daha küçük ve zayıf olacağı biliniyordu. Mütarekenin tatbikatından ötürü rahatsız olan ahali, bu gelişmeyi ve akabinde 2 Nisan’da Yakup Şevki Paşa’nın görevden alınmasını 24. Maddenin uygulamaya sokulduğu şeklinde değerlendirecekti.

1-Milli Teşkilatlanmalar

Kafkasya’nın tahliyesi Elviye-i Selase’deki, Elviye-i Selase’nin tahliyesi ise doğu vilayetlerindeki milli teşkilatlanmanın miladıdır. Mütarekenin tatbikatından kaynaklanan İtilaf devletlerinin işgal, müdahale ve emri vakileri, domino taşı misali Kafkasya ve Anadolu coğrafyasını etkilerken Ermeni, Gürcü, Rum talep ve faaliyetleri de Türk-İslam ahaliyi hukukunu korumaya ve teşkilatlanmaya zorluyordu⁷. Teşkilatları siyasi-coğrafi özelliklerinden ötürü 3 grupta incelemek doğru olacaktır:

1.Brest-Litovsk sınırlarının dışında kalan Ahıska, Ahılkelek ve Nahçıvan, ordunun hızlı çekilmesi ve teşkilatsızlığı yüzünden yakın sancak ve kazalarla işbirliğine gitmiştir. Ahıska ve Ahılkelek, Ardahan’da kurulan Ahıska Şurası’na, Nahçıvan ise Aras Şurası’na dahil olmuşken, Kars’ın işgalinden sonra Nahçıvan ayrı bir şura olarak Moskova Antlaşması’na kadar varlığını koruyacaktır.

2.Elviye-i Selase arazisinde üç teşkilat göze çarpmaktadır: Kars’ta Kars İslam Şurası/Kars Milli Şurası, Ardahan’da Ahıska Hükümet-i Muvakkatası

⁶ İngiltere’nin Ermenistan’a arka çıkmasının kendisine sağlayacağı yararları üç başlıkta toplamak mümkündür: 1-Ermenistan İtilaf devletleri tarafına çekilerek Sovyet Rusya’nın İran’a ve Basra’ya immesi engellenecek, 2- Kafkasya Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında bir set meydana getirecek, 3-Ermeniler lehinde beklenti içine sokulan Avrupa ve Amerika kamuoyu tatmin edilerek İngiltere’nin savaşı insani değerler noktasında yürüttüğü algısı kuvvetlendirilecekti. K. Tuncer Çağlayan, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, *AAMD*, Sayı:44 (1999), s. 522.

⁷ Kuvay-ı Milliye/Milli Kuvvetler/Milli Teşkilatların kuruluşunu İzmir’in işgaliyle başlatmak doğru değildir. Çünkü mütarekenin tatbikatına tepki esas alındığında Elviye-i Selâse’deki milli mücadele İzmir’den daha öncedir. Abdülhalûk M. Çay, Yaşar Kalafât, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, s.7.

ve Iğdır'da Aras Türk Hükümeti.

3.Doğu vilayetlerindeki teşkilatları ise iki grupta incelemek gerekir: Bunlardan ilki milli ve Türkçü nitelikteki müdafaa-i hukuk teşkilatlarıdır. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti, Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bu gruba girmektedir. Gayri milli ve aynı zamanda siyasi veya etnik çıkarlar peşinde koşan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erzurum Şubesi⁸, Kürdistan Teali Cemiyeti⁹ ve Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ikinci grupta sayılabilir. Bunların dışında Rum ve Ermeniler tarafından kurulan cemiyet ve komiteler de bölgede gizli çalışmalar yürütüyorlardı.

2-Elviye-i Selâse Teşkilatları

a-Ahıska Hükümeti

Ahıska Türkleri, Türk ordusunun (3. Tümen) tahliyeye hazırlandığı bir ortamda Gürcü mezalimine maruz kalmamak için yerel hükümet tesisi kararı

⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi Erzurum'da İstanbul Hükümeti'nin desteğiyle açıldı. Şubeyi açanlar Hatunoğullarından Binbaşı Haydar Bey, Binbaşı Muharrem ve eski komitecilerden Süleyman Efendi idi. Bunlar Vali Münir Bey'i İttihatçılara yardım etmekle, teşkilatlanmalarına göz yummakla suçlayarak valinin değiştirileceği söylentilerini etrafa yaymışlardı. Propagandalar sonucunda Albayrak Mektebi kapatılmış ve mektebin vakıf gelirlerine el konulmuştu. Böylece müdafaa-i hukuk çalışmalarının önüne geçilmek istenmişti. Fakat Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erzurum Şubesi'nin ömrü uzun olmadı. Süleyman Necati Bey ve Küçük Kâzım Bey şubenin maddi destekçisi Süleyman Efendi ile görüşmüşler ve bu şubeyi kapatmışlardı. Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara 2000, s.46.

⁹ Kürdistan Teali Cemiyeti Mayıs 1919. İstanbul, Çağaloğlu "İçtihad Evi" yanında kuruldu. Kurucularından bazıları: Reis: Şeyh Abdullah Efendi zade Seyyit Abdülkadir Efendi, Dr. Şükrü Mehmed, Bitlisli Yüzbaşı Emin, Muhittin Nami Beyler'dir. Cemiyetin Kuruluşu ve Gayesi: Kuruluş ve Gaye: Kürtler tarafından bir cemiyet kurulması İkinci Meşrutiyetle yaşıttır. 1908'de kurulan "Kürd Teavün Cemiyeti" Kanunu Esası'ye ve Osmanlılık idealine bağlanmış bir hayır cemiyetidir. Fakat mütarekede kurulan "Kürdistan Teali Cemiyeti" Kürtleri ayrı bir kavim addederek, Osmanlı Devleti'nin can çekişme safhasında Wilson Prensiplerinden faydalanmalarını sağlamak isteyen inifradcı, milliyetçi ve yüzde yüz siyasî gaye takip etmiş olan cemiyettir. Cemiyetin Teşkilat ve Faaliyeti: Kürdistan Teali Cemiyeti İstanbul'daki merkezi dışında Diyarbakır, Bitlis, Elazığ vilayetlerinde şubeler şeklinde muvaffak olmuştur. Cemiyetin fikirleri "Jin" ve "Kürdistan" dergileri tarafından neşredilmiştir. Kürdistan muhtariyeti gayesiyle çalışan bu cemiyet, Amerika heyeti ile temas etmiş muhitine dahil teşekküllerin hareket tarzına uyarak Milli Mücadeleye aleyhtar bulunmuş, 1919 seçimlerine malum iddiaya müsteniden iştirak etmeyeceğini, bir siyasî parti olmadığı halde ilan etmiş, "Vilayati Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" ile birleşmeği reddederek işgal kuvvetlerine istinad etmiştir. Filhakika cemiyet "ne Kürt ne de Türk" saydığı Süleyman Nazif Bey ile Agayef, Ziya Gök Beylere karşı sert bir lisan kullanmaktadır. Cemiyet faaliyetini şu noktalara istinat ettirmiştir: Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağılımış bulunan Kürt muhacirlerini yerlerine iade, Kürdistan'a Kürt memurlar tayin ettirmek, Musul Süleymaniye'sinde teşekkül eden Kürt hükümetiyle temas temini, İngiliz hükümetlerinden pek memnun olmamış, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına hususî bir alaka göstermiştir. Cemiyet üç teşekkülün kuruluşu ile ilgilenmiştir: "Kürt Talebe Hevi Cemiyeti", "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti". Bkz: Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 429-431.

aldı. Bu doğrultuda 29 Ekim 1918'de başkanlığını Ömer Faik Bey'in yaptığı Ahıska Hükümet-i Muvakkatası kuruldu. Ömer Faik Bey, başkanlığa gelmesinin ardından 9. Ordu Komutanlığı'na başvurarak 3. Tümenin bölgede kalmasını, bu mümkün olmadığı takdirde hükümetin yaşaması için asker ve silah yardımında bulunulmasını istedi. Yakup Şevki Paşa, 2 Kasım'da Halit Bey aracılığıyla tümenin bölgede kalamayacağını, yine de teşkilatlanma çalışmalarının devam ettirilmesini istedi¹⁰. Bu arada Gürcüler de bir yandan 3. Tümenin çekilmesini sabırsızlıkla beklerken, diğer yandan işgal için hazırlıklarını sürdürüyorlardı. Bu maksatla General Makoyef adında biri Ahıska ve Ahılkelek komutanı olarak atandı. Gürcü tehditlerine karşılık 3. Tümen Komutanı Halit Bey tahliyenin ardından Türk ahalinin kendini koruyabilmesi için 500 kadar asker ve subayı terhis ederek, gizlice Ahıska Hükümeti emrine verdi¹¹.

Hükümet, Halit Bey'in liderliğinde Ardahan'da iki kongre gerçekleştirdi. 3-5 Ocak 1919'da Ardahan kaymakamı Rasim Bey'in konağında tertiplenen birinci kongreye Halit Bey'in dışında Ebulhindili Cafer (Erçikan) Bey, Dr. Hakkı Cenab, Dr. Fuat Sabit, Dr. Abidin, Filibeli Hilmi, Arif Bey, Rasim (Acar) Bey katıldı. Toplantıda; mütarekenin çeşitli bahanelerle uygulanmaması, silahların teslim edilmemesi, Ahıska ve Elviye-i Selâse'nin hiçbir suretle terk edilmemesi, bütün vatana teşmil teşkilatlar vücuda getirilmesi ve Milli Şura Hükümeti ile temas ve katılımıyla Ardahan'da ikinci kongre toplanmasına karar verildi.

İkinci Ardahan Kongresi, Kars Milli Şurası ile temasın sağlanmasını takiben 7-9 Ocak 1919'da yapıldı. Kongreye ilk toplantıya katılanların dışında Ahıska, Çıldır, Oltu, Kars, Ahılkelek, Kağızman ve Şüregel'den temsilciler iştirak etti. Kongrede; Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulması için Kars'ta büyük kongre toplanmasını, Ordu Erzurum'a çekileceğinden gönüllülerden askeri teşkilat kurularak Gürcü ve Ermenilere karşı savaşılmasını, teşkilatların seslerini duyurabilmek için Batum'da Sada-yı Millet, Trabzon'da İstikbal ve Erzurum'da Albayrak gazetelerinin çıkarılmasına karar verildi¹².

Ardahan Kongreleri, silahlı direnişi esas alan ilk kongre olması hasebiyle Milli Mücadele tarihi açısından özel bir yere sahiptir. Ayrıca bölgesel nitelikli merkezi hükümetin kurulmasının yolunu açarak kendisinden sonraki kongrelere ilham kaynağı olmuştur.

b-Aras Türk Hükümeti

Ahıska Türkleri Gürcülere karşı teşkilatlandığı esnada Iğdır ve Nahçıvan ahali de yeni bir Ermeni mezalimine uğramamak için 3 Kasım 1918'de Emir Bey Ekberzâde'nin başkanlığında Iğdır'da Aras Türk Hükümeti'ni

¹⁰ Gökdemir, *a.g.e.*, s.39.

¹¹ Gökdemir, *a.g.e.*, s.38-42.

¹² Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ankara 1999, s.237-240.

kurdu. 18 Kasım'da yayımlanan beyannamede Aras civarında bulunan bir milyon Müslüman'ın hukukunu muhafaza edileceği ve savunulacağı ilan edildi. 9. Tümen Komutanı Miralay Rüştü Bey hükümete imkanlar ölçüsünde silah ve cephane yardımında bulundu. Fakat yardımlar 3000 kişilik olması planlanan kuvvetler için yeterli değildi. Ermeni çetelerinin faaliyetlerini artırdığı bir ortamda Ordu'ya yapılan başvurulardan olumlu sonuç alınamadı. Hükümet, 18 Ocak 1919'da Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti'ne katıldı ve Ermenilere karşı mücadeleyi sürdürdü. Hükümet yıkılınca mücadele şura adı altında yürütüldü¹³.

c-Kars İslam Şurası/Kars Milli Şurası

Türk ordusunun 1914 sınırına çekileceğinin duyulması Kars'ta büyük heyecana yol açtı. Türk ahali Ermeni kıyımına maruz kalmamak için, Wilson Prensiplerine dayalı bağımsız bir teşkilat kurmaya karar verdi¹⁴. Şura, 5 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey'in başkanlığında Ali Rıza (Ataman), Haliloğlu Muhlis, Orenburglu Mamiloğlu, Tevhiddin Bey ve Kepenekçi Emin Ağa tarafından Kars İslam Şurası kuruldu. Şura yöneticileri sancakta teşkilatlanmak üzere 15 Kasım 1918'de 1. Kars Kongresi'ni, 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihleri arasında ise 2. Kars Kongresi'ni gerçekleştirdi. Kongreler, teşkilatlanmayı hızlandırıp kuvvetlendirirken, aynı zamanda hareketin tabana yayılmasına da imkan tanıdı¹⁵.

Teşkilatlanma faaliyetleri halkın bilgi yoluyla bilinçlendirilmesine bağlı olduğundan Batum'da yayımlanan Sada-yı Millet, hareketin sesi ve resmi yayın organı haline getirildi. Buna Erzurum'da çıkarılan Albayrak¹⁶ ve Trabzon'da çıkarılan İstikbal gazeteleri de destek verdi¹⁷.

İngiliz-Ermeni-Gürcü ittifakının planları, teşkilatları birleşmeye zorluyordu. Esasında birleşmeye yönelik ilk adımın Ardahan'da atılması, Kars Şurası'nın işini kolaylaştırırken sancak gerçekleştirilen kongrelerde merkezi hükümet yolundaki yürüyüşü hızlandırdı. 17/18 Ocak 1919'da Kars'ta son ve büyük kongre gerçekleştirildi. Kongrede şuralar, hükümet çatısı altında

¹³ Gökdemir, *a.g.e.*, s.45-62. Aras Türk Hükümeti'nin çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Erzurum 2001, s.87-135.

¹⁴ Tunaya, *a.g.e.*, s.487.

¹⁵ Şerafettin Turan "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri*, Ankara 1975, s.148; (Gökdemir, *a.g.e.*, s.65; Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s.91).

¹⁶ Geniş bilgi için bkz: Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basımı*, İstanbul 1946, s.191-201; Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991, s.3-7; Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul 1998; Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Haz: Ali Birinci, İstanbul 1999.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz: Coşar, *a.g.e.*, s.213-225; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s.54-55.

birleşerek teşkilatlanma faaliyetlerini zirveye taşıdı¹⁸. Hükümet başkanlığına Cihangirzâde İbrahim Aydın Bey seçildi¹⁹. Aynı gün 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye kanunu kabul edilerek, devlet olmanın şartları yerine getirildi²⁰.

3-Doğu Vilayetlerinde Teşkilatlar

a-İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti

Bu cemiyet, Elviye-i Selase'deki teşkilatlanma hareketinin parçası olarak İttihat ve Terakki Fırkası'nın Anadolu'da gizli teşkilatlar kurulması yönündeki talimatın sonucunda ortaya çıkmıştır²¹.

Süleyman Necati (Güneri); Dursunbeyzâde Cevad, Küçük Kâzım (Yurdalan) ve Hüseyin Avni (Ulaş) Beyler ile birlikte Erzurum'daki teşkilat hareketinde yer alan isimlerden biridir. Konya'da İttihat ve Terakki Okulları Müdürlüğü'nde bulunduğu sırada Hilmi Bey'den Erzurum'da açılacak olan Sultanînin başına geçmesini isteyen 7 Temmuz 1918 tarihli bir mektup aldı. Arkadaşı Yüzbaşı Nalbandoğlu İsmail Hakkı Bey ile birlikte Erzurum'a dönerken Trabzon'da Kâzım (Yurdalan) Bey ile görüşmüş ve buradaki çalışmalardan etkilenmiştir. Süleyman Necati Bey, Erzurum'a geldikten kısa bir süre sonra gizli teşkilat kurmakla görevlendirilen Filibeli Hilmi Bey de Erzurum'a ulaştı.

Süleyman Necati Bey, Mütarekenin doğu vilayetlerinin parçalanmasına yol açacağına inandığı için Hastane Baştabibi Doktor Fuat Sabit, 3. Tümen

¹⁸ Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti bölgesinde hükümet formu ve hükümler alanı ve etkisi itibarıyla Heyeti Temsiliye'nin İstanbul'un işgalinden sonra elde ettiği kuvvet ve etkiye denk bir konumu temsil ediyordu. Tunaya, *a.g.e.*, s.488.

¹⁹ Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Hükümet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Aydın Bey, Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, Hariciye Nazırı Piroğlu Fahreddin (Erdoğan) Bey, Harbiye Nazırı Cihangiroğlu Hasan Han Bey, Adliye Nazırı Ağabababegoğlu Abbas Ali Bey, Maarif Nazırı Mihail Adneyanot/Andırya, Maliye Nazırı Hudababegoğlu Mehmet Bey, Nafia Nazırı Mühendis Mehmet Bey, İaşe Nazırı Hasanbegoğlu Mehmed Bey, Ziraat, Ticaret, Orman Nazırı Aliker Kazım Bey idi. Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğüne Arlof, Demiryolları Umum Müdürlüğüne Karaçantalı Hacıoğlu Mehmed Bey ve Polis Umum Müdürlüğüne ise Mamiloğlu Tevhiddin Bey atanmıştı. Fahrettin Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli-Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s.128; Dayı, *a.g.e.*, s.102; Gökdemir, *a.g.e.*, s. 90.

²⁰ Bağımsızlık 25 Mart 1919'da Milli Meclis'te kabul edildi ve 27 Mart'ta ilan edildi. Devletin sınırları içerisinde 1.738.478 kişi yaşamaktaydı. Bunların 1.534.824'ni Türk ve Müslüman, geriye kalan 227.324 kişi Rus, Rum, Malakan ve Ermeni azınlığa mensuptu. Bu rakamlara göre gayri müslimler genel nüfusun ancak % 15'ni meydana getiriyordu. Yavuz Aslan, "Demokrat Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti", *Toplumsal Tarih*, Sayı:67 (1999), s.39; Gökdemir, *a.g.e.*, s.102.

²¹ Bu talimat doğrultusunda Yenibahçeli Nail Bey Batum'da, Filibeli Hilmi Bey Erzurum'da, tüccar Cafer Bey Trabzon'da görevlendirildi. Mütareke imzalanıp fırka kapatılmasına rağmen Enver Paşa 19 Aralık 1918'de Erzurum'da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüştu ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilât yapılarak şûrâlar hükümeti kurulmasını istemiştir. Bu talimat üzerine Erzurum, Trabzon ve Kars ileri gelenlerinden oluşan heyetler Ardahan Kongresi'nde bir araya gelmişlerdir.

Komutanı Halid ve İsmail Hakkı Beylerle görüşerek bir cemiyet kurmaya karar verdi ve cemiyetin nizamnâme ve beyannamesini hazırladı. Başlangıçta cemiyetin resmî bir surette açılması düşünülerek Vali Münir Bey'e başvuruldu. Süleyman Necati Bey, Vali Münir Bey, Belediye Başkanı Zakir Bey, Müftü Sadık Efendi ve Emniyet Müdürü Zeki Bey'in kâh destekleyen, kâh tereddüt gösteren tavırlarına karşı, halkı belediye binasında toplayarak siyasi ve askeri olaylar hakkında bilgilendirmeye ve milli teşkilatlanmanın zeminini kuvvetlendirmeye çalıştı.

Erzurum Polis Müdürü Zeki Bey, Süleyman Necati Bey'in bir İttihatçı olduğunu ve Hükümetin bunların aleyhinde bulunduğunu öne sürerek Vali Bey'den onun tutuklanmasını talep etti. Ancak toplantıların yapılmaması ve Necati Bey'in çalışmalarının engellenmesi hususunda onay alabildi.

Müftü Sadık Efendi de Süleyman Necati Bey'e tepki gösterenlerin başında geliyordu. Ordu'nun, hükümetin ve padişahın memleketin başında olduğunu ifade ederek onu İttihatçılıkla suçlamıştır. Süleyman Necati Bey, bu şartlar altında çalışamayacağına, gizli teşkilât yapılması gerektiğine inanmıştır.

İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin ilk merkez heyetinde Nalbandzâde İsmail Hakkı, emekli Binbaşı İdris Beyler ve Alay Müftüsü Nusret Efendi bulunuyordu. Bir müddet sonra Nusret Efendi Bolu'ya, İdris Bey de ticaret için köylere gitmiş olduğundan Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler merkezde yalnız kalmışlardı. Teşkilat, Elviye-i Selâse'deki teşkilatlarla haberleşmesine karşın Erzurum'da etkili siyasi bir faaliyetin içerisinde olamamıştır²².

b-Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Erzurum Şubesi

Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi, Erzurum başta olmak üzere bütün doğu vilayetlerini İtilaf işgaline açık hale getirmişti. Askeri makamlar kendilerine düşen sorumluluğu yerine getirirken halkın da bu maddeye karşı direnç göstermesinin büyük faydaları vardı²³. Bu düşüncede olan Hoca Raif Efendi, doğu vilayetlerinden Ermenistan'a toprak verileceğine dair söylentilerin artması üzerine İstanbul'a gitti. Burada Süleyman Nazif Bey'e halkın endişelerini anlattı. Birlikte bazı gazeteleri ziyaret ederek tehcir aleyhinde çıkan yayınları önlemeye çalıştılar ama sonuç alamadılar. Bunun üzerine eski Beyrut Valisi İsmail Hakkı, eski Hicaz Valisi Mahmut Nedim, Beyazıt mebusu Şefik, Diyarbakır mebusları Zülfü ve Feyzi ile Cevat Bey'lerle bir araya gelerek Türk-İslam ahalinin hukukunu korumak, işgallere karşı silahlı mukabelede bulunmak üzere Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye

²² Selvi, *a.g.e.*, s. 38-46.

²³ Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I*, s.28; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.15.

Cemiyeti'ni kurmaya karar verdiler²⁴.

2 Aralık 1918'de kurulan cemiyetin ilkeleri ve fikirleri, başyazarlığını Süleyman Nazif Bey'in yaptığı Hadisat ve Le Pais (Ülke) gazetelerinde Türk ve Avrupa kamuoyuna duyuruldu²⁵. Cemiyetin kuruluşu 4 Aralık'ta Hadisat gazetesinde "Vilâyât-ı Şarkiyyemizin Hukuku" başlığıyla verilirken, cemiyetin, doğu vilayetlerinde çoğunluğu elinde bulunduran Türklerin milli hukukunu savunmak azmindeki insanlar tarafından kurulduğu, ahalinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak niyetinde olmadığı ve bu gerçeği bütün dünyaya ispat etmek azminde olduğu vurgulanıyordu²⁶.

13 Aralık 1918'de idare heyetinin tespit edildiği toplantıda şu kararlar alındı: 1-Doğu vilayetlerinde Türk-İslam ahalinin hukuku, Osmanlılık milliyeti altında toplanmıştır. 2-Avrupa'ya heyetler gönderilerek Türk hukuku savunulmalıdır. 3-İstanbul'da Fransızca bir gazete çıkarılarak cemiyetin amaçları bütün dünyaya ilan edilecektir. 4-Ermeni tehcirinde bazı memurlar ve şahıslar tarafından yapılmış olan cürümleri telin ile beraber Ermeni çeteleri tarafından işlenmiş olan cinayetler de ilan edilecektir. 5-Ermeni Sorunu'nda her iki tarafın hatalarını tespit etmek için masrafları cemiyetçe karşılanmak üzere yalnız adaletle hareket eden hukukçulardan oluşan bir heyet gönderilmesine yardım olması için Piyer Loti'ye başvurulacaktır. 6-İtilaf temsilcileriyle görüşmeler yapılmalıdır²⁷.

Cemiyet ortak hareket edilmesini temin maksadıyla Kürt Teali Cemiyeti ile görüşme yolları aradı. Süleyman Nazif Bey, Kürt Teali Cemiyeti başkanı Seyit Abdülkadir'e işbirliği teklif etti. Fakat Seyit Abdülkadir İtilaf Devletleri'nin kendilerine yardım edeceğini ileri sürerek teklifi geri çevirdi²⁸.

26 Şubat 1919'da Paris Konferansı'nda Ermeni isteklerinin dile getirilmesi cemiyetin bölgesel teşkilatlanma kararı almasına neden oldu. Erzurum şubesinin ardından Temmuz ayına kadar Elazığ, Sivas ve Diyarbakır'da yeni şubeler açıldı²⁹.

Cemiyetin yayınları arasında doğu vilayetleri ile ilgili muhtırayı anmak doğru olacaktır. 30 Mart 1919'da Hadisat gazetesinde yayınlanan muhtırada Ermeni taleplerinin haksızlığı ve Türk-İslam ahalinin hukuku dile getiri-

²⁴ M. Müfit Kansı, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, s.18-19.

²⁵ Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi I*, s.4.

²⁶ *Hadisat*, 4 Kanun-i Evvel 1335/4 Aralık 1919, N:46.

²⁷ *Hadisat*, 14 Kanun-i Evvel 1335/14 Aralık 1919, N:56.

²⁸ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.19-20; Cemiyet, teklifin reddedilmesine karşın Kürtleri kazanmaya yönelik faaliyetlerini sürdürmüştür. Hadisat gazetesinde "Kürdler Ne İstiyor" başlığı ile çıkan bir yazıda; bir takım çevrelerin Kürtleri tahrik etmeye ve mütarekeyi Kürtlerin eliyle bozmaya çalıştığı iddia edildi. *Hadisat*, 12 Mayıs 1335/1919, N:132).

²⁹ İsmail Şen, "Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti ve Faaliyetleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992, s.70.

liyordu³⁰. Ayrıca bölgenin nüfus yapısı hakkındaki bilgiler gündeme getirilerek Türk ahalinin çoğunluğu elinde bulunduğu ortaya koyuldu³¹.

Cemiyetin doğu vilayetlerinde teşkilatlanma kararına binaen ilk olarak Erzurum Şubesi'nin açılması gündeme geldi. O tarihte İstanbul'da bulunan Cevat (Dursunoğlu) Bey 4 Mart 1919'da Cemiyet merkezine başvurarak Erzurum'da şube açmak için yetki aldı³². Cevat Bey yetki belgesiyle memleketine doğru yola çıkarken, Erzurum savaşın yaralarını henüz sarmış değildi. Halk İstanbul'dan bir şey beklemenin imkansız olduğunu görmekte ama umutsuz bir tevekkülle beklemek niyetinde de değildi.

Cevat Bey ilk olarak Süleyman Necati Bey'i ziyaret etti. Süleyman Necati Bey teşkilatlanmaya destek verdiği gibi Albayrak gazetesini cemiyetin sesi haline getirdi³³. Cevat Bey, Belediye Başkanı Zakir Bey ve şehrin ileri gelenleriyle de görüşükten sonra şubenin kurulması için 2 Mart 1919'da vilayete başvurdu ve 10 Mart 1919'da gereken izni aldı³⁴.

Şube idare heyeti 9 Mart'ta bir beyanname yayınladı. Beyannamede Vilâyât-ı Şarkiye'nin önemli bir parçası olan Erzurum'un her açıdan bir Türk

³⁰ Muhtıra altı maddede özetlenebilir: 1- Büyük, küçük devletlerin ve özellikle Rusya'nın asırlardan beri takip ettiği politikaların ve tecavüzlerin sonucunda her gün bir parça toprak kaybedildi. 2- Dünya Savaşı sonrasında Ermeni sorunu adı altında doğu vilayetlerinde Türk ahali sorumlu tutularak, Büyük Ermenistan yaratılmak istendiğine dair bir takım rivayetler yayılmaktadır. Bazı yetkili makamlar ve yabancı kaynaklarca verilen beyanatlarda bu niyet açıkta dile getirilmektedir. 3- Eğer böyle bir sorumluluk var ise bunun cezasını halk değil, onu idare edenlerin çekmesi gerekmektedir. 4-Ermeni sorunu bahane edilerek İslamların hukukunu ortadan kaldırmak ve azınlığın yönetimini hakim kılmak adalete uygun değildir. 5- Ermenilerin savaş öncesi ve sonrası Müslümanlara katliam yaptığı gizlenemez bir gerçektir. 6- Vilâyât-ı Şarkiye ahali dört asırdır Osmanlı uyruğundadır ve öyle de kalmak istiyor. Bu kabul edilmediği takdirde Wilson Prensipleri talep edilmektedir. *Hadisat*, 30 Mart 1335/1919, N:89.

³¹ *Hadisat*, 5 Nisan 1335/1919. N:95.

³² Dursunoğlu, *a.g.e* s.21, 23.

³³ Albayrak Gazetesi, ilk defa 1913'te Erzurum'da yayın hayatına başladı. İkinci yayın hayatı ise İkinci Ardahan kongresi kararları muvacehesinde olmuştur. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti ilan ettikten sonra Cihangirzade İbrahim Bey, başkanlığındaki geçici hükümet Albayrak'ın mümessilliğine Kafkasya ve havalisi İslam orduları komutanı Nuri Paşa'yı seçmiş o da kendine vekâlet etmek üzere Miralay Halit Bey'i göndermişti. Halit Bey askerdi ve matbuatla alakası olmadığı cihetle bu işi Süleyman Necati Bey'e havale etti. Süleyman Necati Bey, Albayrak'ın yayınına başlamadan önce oluşturduğu tahrir heyetinde kendisinden başka kardeşi Mithat ile Dursunbeyzade Cevad ve kardeşi Sıdkı Beyler bulunuyordu. Bu haliyle gazete bir kardeşler ortaklığı şeklinde görülyordu. Albayrak Gazetesi gerek Müdafaa-i Hukuk hareketinin ve Erzurum Kongresinin sözcüğünü üstlenmiştir. 1920 yılının sonlarında yazı kadrosundaki değişikliğe paralel olarak gazetenin çizgisi değişti ve Milli Mücadele'ye cephe aldığı için 1921 yılında kapatıldı. Akbulut, *a.g.e*, s.4-10; Güneri, *a.g.e*, s.35; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s.757; Selvi, *a.g.e*, s.56; Tolga Başak, *Milli Mücadele Günleri'nde Cevat Dursunoğlu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2000, s.119-120.

³⁴ Dursunoğlu, *a.g.e*, s.29; Kırzioğlu, *a.g.e*, s.13; Şubenin reisi hoca Raif Efendi, idare heyeti Hoca Hafız Efendi, emekli binbaşı Süleyman ve Küçük Kazım, Süleyman Necati ve Dursunbeyzade Cevat Beylerden oluşuyordu. Kansu, *a.g.e*, s.18.

şehri, Ermenilerin ise azınlık olduğuna dikkat çekilerek Ermenistan'a verilme-yeceği vurgulandı³⁵.

Şube, Erzurum'un kurtuluşunun birinci yıldönümünde bir tören düzenledi. Ermeni mezaliminin izlerini taşıyan binalar gezildikten sonra, Şehzâde Abdülhalim Efendi'nin kaldığı evin önünde bir gösteri yapılarak Erzurumluların Türk varlığı ile saltanatın haklarını korumaya azmettikleri dile getirildi³⁶.

Şube idare heyeti 19 Mart 1919'da yeni bir beyanname yayınladı. Beyanname Ermeni propagandalarına karşı halkı bilinçlendirmek amacıyla kaleme alınmıştı. İdare heyeti, galiplerin meşru hukuka tecavüze yeltendiklerini, Ermenilere verdikleri destekle bunu gün yüzüne çıkardıklarını belirterek her şeye rağmen bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin süreceğini ilan etti³⁷.

İkinci beyannamenin ardından idare heyetinin aşırı derecede ihtiyatlı davranması ve kolordu ile irtibatın kurulamaması yüzünden Mayıs'a kadar sessiz kaldı. Şube söz konusu sıkıntıları iki kişi sayesinde aştı. Bunlar Küçük Kâzım Bey ile Karabekir Paşa idi. Mart sonunda Erzurum'a gelen Kâzım Beyin gayretleriyle hem şubenin idare heyeti yenilendi, hem de vilayet kongresinin önündeki engel aşıldı³⁸. Karabekir Paşa ise 4 Mayıs'ta Şube'yi ziyaret ederek kolordunun silahları vermeyeceğini, fakat işin milli niteliğe büründürülmesi için Erzurum'da kongre yapılmasını tavsiye etti³⁹. Hoca Raif Efendi'ye Milli hareket ve teşkilatlanma konularında düşüncelerini anlatarak lazım gelen yardımların Rüşdü Bey aracılığıyla sağlanacağını ifade etti⁴⁰.

Kars'ın işgali Erzurum'da uyanışı sağlarken, İzmir'in işgalini ise cemiyetin sesini ülke çapında duyurmasına vesile oldu. Kalıcı ve adil bir barışı tesis etmek üzere yapılan Paris Barış Konferansı, 12 Mayıs'ta Anadolu'nun parçalanması anlamına gelen İzmir'in işgaline karar verdi⁴¹. Yunan birlikleri karaya çıktıklarında sözde asayiş sağlamaya adanmış Rum çeteleriyle birlikte binlerce Türkü katletti⁴². İşgal ve katliam haberleri Erzurum'da büyük heyecana yol açtı. Cemiyet tepkisini göstermek üzere 17 Mayıs'ta Hükümet Konağı meydanında miting düzenleme kararı aldı. Miting, Karabekir Paşa'nın teşvik ve desteğiyle 18 Mayıs'ta gerçekleştirildi. Belediye başkanı Zakir, Şeyh

³⁵ Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s.1-2.

³⁶ Selvi, *a.g.e.*, s.59.

³⁷ *TİTE*, K.45, G.21, B.21-1.

³⁸ Selvi, *a.g.e.*, s.61.

³⁹ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz I*, s.60.

⁴⁰ Güneri, *a.g.e.*, s.60; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.47-48; Karabekir, *a.g.e.*, s.43.

⁴¹ Laurance Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Çev: Tevfik Alanay, İstanbul 1972, s.168; Sina Akşin, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkartma Kararı", *III. Askeri Tarih Semineri*, Ankara 1986, s.180.

⁴² Bülent Çukurova, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", *AAMD*, Sayı:8 (1987), s.463; Gotthard Jaeschke, "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", *Belleten XXXII/128* (1968), s.573.

Eşref, Süleyman Necati ve Cevat Beyler'den oluşan miting heyeti, 22 Mayıs'ta İtilaf temsilcileri nezdinde işgali şiddetle protesto etti⁴³. 30 Mayıs'ta Sadaret'e gönderilen telgrafta ise İtilaf Devletleri'nin işgale kayıtsızlığı eleştirilerek hükümetten işgale son verecek adımlar atması istendi⁴⁴. 2 Haziran'da ikinci protesto mitingi düzenlendi ve milletin ancak kendi kuvvetleriyle kurtuluşa ulaşacağı dile getirildi. Erzurum'un kazalarında da mitingler yapıldı. Onlarca protesto telgrafi gönderildi⁴⁵.

Şube, vilayet kongresini 17-21 Haziran tarihleri arasında yaptı. 21 temsilcinin katıldığı kongrede bölgenin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu ele alan iki rapor değerlendirildikten sonra Osmanlı camiasından ayrılmamak, muhtemel Ermeni saldırısına direnmek, milli hakları savunmak, muhacereti durdurmak ve "bekçi teşkilâtı" adı altında halkı, hususıyla köylüyü silahlandırmak yönünde kararlar alındı⁴⁶.

c-Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Trabzon, Rum ve Ermeni taleplerinin odağında yer alan vilayetlerden biriydi. İttihat ve Terakki Trabzon da dahil olmak üzere doğu vilayetlerinin elden çıkmasını önlemeye matuf teşkilatlar kurmak üzere bazı isimleri (Yenibahçeli Nail Bey'i Batum'a, Filibeli Hilmi Bey'i Erzurum'a, Tüccardan Cafer Bey'i Trabzon'a) görevlendirse de fiili adım İkinci Ardahan Kongresi'nde (3-5 Ocak 1919) atıldı⁴⁷.

17/18 Ocak 1919'da Kars'ta gerçekleştirilen kongrede Alay komutanı Ali Rıza Bey (daha sonra Trabzon Mevki Komutanı olacaktır) ve Barutçu-zâde Hacı Ahmet Efendi Trabzon'da teşkilatı kurmakla görevlendirildi⁴⁸. Ali Rıza Bey ve Hacı Ahmet Efendi'nin özverili çalışmaları ve halkın desteğiyle 12 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruldu⁴⁹. Cemiyetin kurucuları Nemlizâde Sabri, Eyüpzâde İzzet, Murathanzâde Ziya, Abanozzâde Hüseyin, Eyüpzâde Ömer Fevzi, Hacıalihafızâde Mehmet Salih, Molla Bekirzâde Mehmet Avni ve Müftüzâde Hacı Mehmet Efendilerden oluşuyordu⁵⁰.

⁴³Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.47; Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:1 (1988), s.67.

⁴⁴*TİTE*, K.21. G.64, B.64-1; Telgraflar hakkında geniş bilgi için bkz: Selçuk Ural, "İstanbul'un İşgali'ne Erzurum'un Tepkisi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Ankara 2003, s.621-637.

⁴⁵ Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Belleten XXXIII/132* (1969), s.531.

⁴⁶ Raporlar için bkz: Baykal, *a.g.e.*, s.40-52; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.57.

⁴⁷ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s.197; Dayı, *a.g.e.*, s.96; Gökdemir, *a.g.e.*, s.79.

⁴⁸ Ertürk, *a.g.e.*, s.198.

⁴⁹ Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Cemiyetler", *AAMD*, IV/10 (1987), s.154.

⁵⁰ Atatürk, *Nutuk*, III, s.903; Tunaya, *a.g.e.*, s.506; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.18.

Cemiyetin çabalarına Barutçuzâde Faik Ahmet Bey'in başyazarlığını yaptığı İstikbal gazetesi büyük destek verdi. Gazetenin milli hareket ve teşkilatlanma yönündeki yayınları halk üzerinde olumlu etkiler yaptı. Bu sayede cemiyet, İtilaf temsilcilerinin ve Rum azınlığın çabalarına rağmen vilayetin önemli merkezlerinde şubeler açabildi⁵¹. Cemiyetin çalışmaları Karabekir Paşa tarafından içtenlikle desteklendi. Paşa, Trabzon'da kaldığı süre içerisinde cemiyetin yetkilileriyle sık sık bir araya geldi. Milli Mücadele hususunda yılmınlığa düşmemelerini telkin etti ve onlara her türlü yardımı yapacağına dair söz verdi⁵².

Cemiyet, Erzurum Kongresi öncesi iki mahalli kongreyi gerçekleştirdi. 23 Şubat'ta yapılan ilk kongrede barışla ilgili hususlar ele alınarak toplanan paraların Paris Konferansı'na gönderilmesi düşünülen heyete tahsis edilmesine ve teşkilatın köylere kadar genişletilmesine ve harcanmasına karar verildi. Cemiyet İstanbul basınının dikkatini Trabzon'da yaşanan siyasi olaylara çekebilmek ve bu konuda girişimlerde bulunmak üzere üç kişilik bir heyet teşekkül ettirdi. Bunlar Hatibzâde Emin, Eyüpzâde Ömer Fevzi ve Hacı Alizâde İsmail Beyler idi. Heyet İstanbul'da kaldığı süre içerisinde hükümete iki muhtıra verdi. 19 Nisan 1919 verilen ilk muhtırada Trabzon Vilayeti'nin sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarının çözümüne yönelik öneriler dile getirildi⁵³. İkincisi ise Türklerin bölgede çoğunluğu teşkil ettiğini ispata yönelik nüfus bilgilerini içeriyordu⁵⁴.

Trabzon İzmir'in işgaline tepki gösteren vilayetlerden biriydi. Trabzon'un ileri gelenleri, cemiyetin öncülüğünde 16 Mayıs'ta Belediye binasında bir araya gelerek işgali protesto etti. Toplantıda miting yapılması kararlaştırıldı. Fakat daha sonra Rumların olay çıkartmalarından endişe edilerek vazgeçildi⁵⁵. 16 Mayıs'ta Ordulular da Belediye başkanı Hacı İzzet Bey imzasıyla Sadarete gönderdikleri telgrafla işgali protesto ettiler. Bunu 17 Mayıs'ta Giresunluların mitingi izledi. Maçka'dan 18 Mayıs'ta, Tirebolu'dan

⁵¹ Gazete, cemiyetin kuruluşunu 15 Şubat sayısında büyük bir sevinçle duyurdu. Erzurum Kongresi'ni ülkenin kurtuluşu noktasında önemli bir adım olarak görmekteydi. Cemiyetin bu yöndeki çalışmalarını gönülden destekledi. Gazete Rum gazetelerinin –Ebuhi ve Farosianadolis- yanı sıra Ömer Fevzi'nin idare ettiği Selamet gazetesinin yıkıcı propaganda ve yayınlarına karşı mücadele etti. Bolşevik fikrine muhalif olan gazete bu cereyanı ülkenin geleceği açısından tehlikeli bulmaktaydı (Ömer Sami Coşar, *a.g.e.*, İstanbul 1964, s.216-222; Hüseyin Albayrak, "Milli Mücadele'de Trabzon Basını ve İstikbâl Gazetesi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 1999, s.563-567; Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde İstikbâl Gazetesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:10, s.140-160).

⁵² Karabekir, *a.g.e.*, s.56-57.

⁵³ BOA, DH/İ-UM, E-51/74.

⁵⁴ Muhtıra hakkında geniş bilgi için bkz: M. Hanefi Bostan, "Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayanların Türk Olduğuna Dair Muhtırası", *Milli Mücadele'de Giresun*, İstanbul 1999, s.35-57.

⁵⁵ Atatürk, *Nutuk III*, s.912.

19 Mayıs'ta, Ünye'den 21 Mayıs'ta gönderilen telgraflarla da işgal protesto edildi⁵⁶.

Cemiyetin ikinci kongresi 22 Mayıs 1919'da yapıldı. İşgallere karşı silahlı mücadele ve diğer cemiyetlerin katılımıyla bölgesel kongre düzenlenmesine karar verildi. Bu amaçla Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ ve Sivas Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri'ne telgraflar gönderildi. Aynı tarihte Erzurum'dan benzer bir teklif geldi. Bu şekilde bölgesel kongre için ilk temas kurulmuş oldu. Taraflar arasında kısa süren görüşmelerin ardından bölgesel kongrenin Erzurum'da yapılmasına karar verildi⁵⁷.

23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresine katılan cemiyet, Rize, Gümüşhane, Giresun ve Ordu şubeleriyle birlikte alınan karar gereği Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne dahil oldu.

3-Teşkilatlanmaların Genel ve Özel Hususiyetleri

a-Elviye-i Selâse Teşkilatlarının Hususiyetleri

Bütün milli teşkilatların -bölge farkı gözetmeksizin- en temel ortak özelliği hepsinin yerel inisiyatiften doğmuş olmalarıdır. Türk-İslam ahali varlığını ve hukukunu korumak için yerel ve bölgesel nitelikli teşkilatlar vücuda getirerek milli mücadelenin yolunu açmıştır. Başka bir ifadeyle Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtiğinde Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinde milli teşkilatlar belli bir mesafe kat etmişti⁵⁸.

Tehdidin şiddeti başta olmak üzere coğrafi, siyasi ve askeri farklılıklar teşkilatların kuruluş sürecini, yapısını, üye görüntüsünü ve faaliyetlerini yakından etkilemiştir. Kafkasya ve Elviye-i Selase arazisinde ordunun çeki-lişi çok hızlı olduğundan teşkilatlanma faaliyetleri birkaç subay, Teşkilat-ı Mahsusa elemanları ve onlara yakın isimler üzerinden yürütülebilmiştir. Anadolu'daki teşkilatlarla kıyaslandığında idareci ve üye çeşitliliğini burada bulmak mümkün değildir. Merkez teşkilatı kuvvetli isimlerden oluşurken taşra teşkilatları zayıf kalmıştır. Taşra teşkilatları Hamidiye alaylarının önde gelen isimleri veya ihtiyat subayları eliyle yürütülmeye çalışılmıştır. Kars'ın işgalin-

⁵⁶ Özel, *a.g.e.*, s.71.

⁵⁷ Tunaya, *a.g.e.*, s.507.

⁵⁸ Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul 2002, s.116; Mondros Mütarekesine tepkiler söz konusu olduğunda Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri nasıl ayrı bir başlıkta incelenmesi gerekiyorsa milli mücadele hareketinin örgütlenme ve fiiliyata çıkması hususunda dile getirdiği fikirler de aynı derecede dikkate değerdir. Siyasi ve askeri hadiselerle gösterdiği duyarlılığı, işgal ve müdahalelere karşı halkın miting, protesto telgraflarıyla tepki göstermesi, ordunun ise kendine has yollarla karşı koyması yönündeki telkinleri ve her gittiği yerde müdafaa-i hukuk teşkilatı kurulmasına yönelik çabaları onun bu yöndeki fikirlerinin ayrıca incelenmesini zorunlu hale getirmektedir. Geniş bilgi için bkz: Erdal Aydoğan, *Samsundan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Ankara 2000, s.44-55; Enver Konukçu, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Erzurum 1999, s. 26-30; Kansu, *a.g.e.*, s. 10.

den sonra Oltu ve Kağızman -ki sınır kazaları olmaları hasebiyle kolordudan yardım alabiliyorlardı- dışında hareketi sırtlayacak isimlerin çıkmaması bundan kaynaklanmaktaydı.

Kafkasya ve Elviye-i Selâse doğrudan ve fiili olarak Ermeni ve Gürcü tehdidine maruz kalmıştı. Gürcü talepleri Batum ve Ardahan'ın kuzeyi üzerinde yoğunlaşırken, Ermeniler Kars, Ardahan ve Nahçıvan'ı ele geçirmeyi ve Erzurum üzerine yürümeyi planlıyordu. Dolayısıyla mütarekeyi reddetmek ve Ermeni-Gürcü kuvvetlerine karşı silahlı mücadele verilmesi Türk teşkilatlarının en temel nitelikleriydi. Adı geçen bölgelerde tahliyeyle bağlı olarak Osmanlı ordu sisteminin lağvedilmesi yerel teşkilatların askeri mücadele temelli kurulmalarını mecburi hale getiriyordu.

Türk ordusunun yaklaşık 800 kilometre derinliğindeki arazinin tahliyesine öncelik vermesi ve mülki yönetimlerin olmayışı milli teşkilatların bunların kılavuzluğu ve desteğinden yoksun halde çalışmalarına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle, şuralar işgalcilere karşı silahlı mücadele yürütürken, diğer yandan da yörenin idari ve siyasi işleriyle meşgul olmak durumundaydı. Bu ise yetersiz altyapı ve kuvvete rağmen iki cephede savaşmak demektir. Şuralar arkalarında sürekli ordu-mülkiye desteği bulabilseydi yörenin alacağı şekil çok farklı olacaktı.

Yörenin hassas durumu bölgesel çapta bir lidere sahip olunmasını gerektiriyordu. Bunun için Yakup Şevki Paşa'ya teklif götürüldü. Fakat paşa sağlığını gerekçe göstererek lider olmayı reddetti. Buna rağmen şuralar, ordu ve mülki teşkilat çekilinceye kadar Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıf Vekili Hilmi (Uran) Bey'den himaye ve destek gördü⁵⁹. Bu desteğin arkasındaki siyasi ve askeri nedenleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Türk-İslam ahaliyi Ermeni ve Gürcülerin intikamından korumak. Bilindiği üzere 1918 harekâtı esnasında Ermeni ve Gürcüler yenilgiye uğratıldığından ordunun çekilmesinden sonra Türk-İslam ahaliye zulmedebilirlerdi.

2. Doğu vilayetleri/Vilayât-ı Şarkiye'nin güvenliğini ve bütünlüğünü teminat altına almak. Ermeni ve Gürcü hükümetlerin her iki hususa ilişkin beyanatları bu yöndeki endişeleri kuvvetlendiriyordu.

⁵⁹ Şuranın ilk başkanı olan Fahrettin Bey hatıratında Hilmi Bey'in yardımlarını şu sözlerle anlatmaktadır: "Hilmi Bey (Uran) beni çağırarak, "Arkadaş biz çekilip gidiyoruz. Bütün halkınızı kongreye davet ediniz, Kars'ta kendi hükümetinizi kurarak milli teşkilatınızı idare için ele alın" dedi ve kongreyi toplatmak için yardım edeceğimi vadetti..." Kongre hazırlıklarının sürdüğü günlerde (muhtemelen I. Kars Kongresi) Kağızman Mutasarrıfı Asaf Talat Bey, delege seçilen Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının Kars'a gitmesine hükümet içinde hükümet olmaz diyerek engel oluyordu. Bunu haber alan Fahrettin Bey Hilmi Bey'den yardımcı olmasını istedi. Hilmi Bey derhal telefonla Asaf Bey'i arayarak "Arkadaş biz 15 güne kadar çekip gidiyoruz, buranın idaresini yerli halka bırakıyoruz, elinizden geldiği kadar delegelerin buraya gelmelerine yardım edin, bu işe engel olmayın sonra müşkül duruma düşerseniz" dedi. Bir gün sonra Ali Rıza Bey ve arkadaşları ile çıkıp geldiler". Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, İstanbul 1954, s.166-167).

3.Brest-Litovsk Antlaşması'nın geçerliliğini devam ettirmek. Çünkü bölge bağımsızlığını bu anlaşmayla elde etmişti ve şimdi Kıbrıs ve Oniki Ada'da olduğu gibi geçici işgallerin kalıcı hale dönüşmesi istenmiyordu. Dolayısıyla şuralar, devletin hükümlerini hakkını millet eliyle sürdüren teşkilatlar olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁰.

Ordu silah ve cephane yardımının dışında subay, er ve para yardımında bulundu⁶¹. Kars Şurası'nın kurucularından Fahrettin Bey de hatıratında bu hususları teyit etmektedir⁶².

Wilson Prensiplerine göre kurulan şuraların en temel varlık nedeni ve talebi, azınlığın çoğunluğa hükmetmesini önlemektir. Bu itibarla Kars Milli Şurası, bölgenin Ermenilere bırakılmaması karşılığında barış antlaşmasına kadar İngiliz yönetiminde kalmasını bile kabul etmeye hazırды. Ermenilerin bölgeye sokulmamasını içeren 5 maddelik bir nota hazırlayarak 13 Ocak 1919'da Kars'a gelen General Beach başkanlığındaki İngiliz heyetine takdim etti. Şura isteklerinin kabulü için 13-16 Ocak 1919'da istasyon meydanında 3 günlük miting düzenledi. Bu miting milli mücadelenin bilinen ilk mitingi olma özelliği taşımaktadır⁶³.

17 Ocak 1919'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan sonra bölgenin dördüncü devleti kuruldu⁶⁴. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti, Kars'taki İngiliz askeri valisi Albay Temperley ve Batum'da Osman Server Bey'in çabaları sonucunda İngiliz Kafkas Orduları Komutanı General Walker tarafından tanındı⁶⁵.

İngiliz makamları hükümeti tanımalarına rağmen onun varlığından ve faaliyetlerinden memnun değildi. General Milne 6 Şubat 1919'da İngiliz

⁶⁰ ATASE, İSH, K.5, G.115, B.115-1,2,3.

⁶¹ Dayı, a.g.e, s.84-87.

⁶² Erdoğan, a.g.e, s.171-173.

⁶³ Fahrettin Erdoğan, Hasan Han, Hacıoğlu Ahmet ve tercüman Ahmet (Robenson) Beylerden oluşan heyet tarafından İngilizlere verilen notada şunlar yer alıyordu: "1- Rus Ordusunun ihtilalinden sonra, Elviye-i Selâse de çoğunluğu teşkil eden bir hükümet kurulmuştur.2-Hükümetimiz, İngiltere Devleti'nin komutan ve erlerini hürmetle kabul eder. 3- Bir tekimiz kalıncaya kadar kanımızı dökmek şartı ile, bir tek Ermeni'yi Arpaçay'dan bu yana geçirmeyeceğiz. 4- Ermeniler bu memleketten çekildikleri zaman, bir daha geri dönmek şartı ile Türk köylerini yakıp, Türk köylülerini öldürüp ve kendi evlerini de yakıttan sonra çıkıp gitmişlerdi. 5- Ermenilerin döktüğü Türk kanları hala toprak üzerinde kurumamış, zulüm ile, işkence ile öldürdükleri ve ateşle yaktukları kadıncağızların ve küçücük yavrucakların cenazeleri, toplu halde saman damlarında dopdolu olarak, adalet seven İngiliz askeri komutanına olduğu gibi gösterilecektir. Bu olayları göz önüne alarak Ermenilerin aramıza girmesine müsaade etmemenizi rica ederiz" Erdoğan, a.g.e, s. 177-180; ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4.

⁶⁴ Tanör, a.g.e, s.117-118.

⁶⁵ General Walker'ın tavrının ardında Türklerin haklarına saygı gösterme düşüncesi yatmıyordu. İngilizler, hükümeti tanıyarak bölgeye yerleşmek için zaman kazanmış oluyorlardı. Çünkü askeri şartlar şimdilik müdahaleye imkan vermiyordu. Zira ellerinde henüz Kars'a sevk edecek yeterli kuvvetleri bulunmuyordu. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.588.

Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda, Cenubi Garbî Hükümeti'nin Ermeni muhacirlerine izin vermediğini ve kararlarını değişmemeleri durumunda kuvvet gösterisinde bulunmak gerektiğini açıkça belirtiyordu⁶⁶. Hükümeti yola getirme görevini havale ettikleri Ermeni ve Gürcü kuvvetleri başarılı olamayınca 13 Nisan 1919'da işi bizzat üstlenerek bir baskınla hükümete son verdiler. Bu şekilde mütareke döneminin ilk bölgesel Türk devleti ortadan kaldırılmış oldu⁶⁷.

Cenubi Garbî Kafkas Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasına Osmanlı Hükümeti'nin tepkisiz kalması manidardır. Zira hükümete son verilmesi Anadolu/Türkiye'nin parçalanması yolunda atılmış çok tehlikeli bir adımdı. Damat Ferit Paşa hükümeti İzmir'in işgalini de aynı kayıtsızlıkla karşılayacaktı.

Kongrelere ilişkin olarak şu tespitlerde bulunulabilir. Ardahan kongreleri, yerel temsilcilerin yanı sıra Erzurum ve Trabzon temsilcilerini de kabul ederek coğrafi bağlantısı bulunmayan yerlerin dahi temsiline imkan tanımıştır. Kongrelerde söz konusu vilayetlere ilişkin kararlar alınarak bütün yerel teşkilatların bölgesel ve hatta ulusal seviyede birleştirilmesi fikri benimsendi. Bu itibarla Ardahan kongreleri, Erzurum kongresinin iz düşümüdür. Aynı şekilde Bölgesel Kars Kongresi de (17-18 Ocak 1919) Trabzon'daki teşkilatlanmaya yönelik bazı kararlar aldı. Nihayet, Erzurum Kongresi'nin örgütlenmesinde Kars Millî Şûrası'nın destek vermesi de gözden uzak tutulmamalıdır. Buna karşın Erzurum Kongresi, Elviye-i Selâse temsilcilerini kabul etmekten imtina edecekti⁶⁸.

Bölgesel Kars Kongresi, hükümet oluşumuna beşiklik etmesi itibarıyla farklı yere sahiptir. Bir nevi yörenin Sivas Kongresi addedilebilir. Burada dikkati çeken en önemli husus, kongrenin, devlet olabilmenin bütün şartlarını yerine getirmesine karşın devleti "geçici" olarak nitelendirmesidir. Yani kalıcı barış antlaşması imzalandığında yeniden Osmanlı devletine katılma niyeti taşıyordu.

b-Doğu Vilayetleri Teşkilatlarının Hususiyetleri

Doğu vilayetlerine yönelik Ermenilerden kaynaklanan dış tehdit yerini korurken Gürcülerin yerini Rumlardan ve Kürtçülük hareketinden kaynak-

⁶⁶ Jaeschke, *a.g.e.*, s.44; Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın..* s.116.

⁶⁷ *ATASE, İSH, K.80, G.33, B.33-2*; Cihangiroğlu İbrahim Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 24 Mart 1921 tarihli mektubunda Meclisin işgali ve hükümetin devrilmesini şöyle anlatmaktaydı: "13 Nisan (1919)'da (Mondros Mütarekesine göre Kars müstahkem mevkiinde bir müfreze İngiliz askeri ile yerleşmiş bulunan) İngiliz Murahhası Askerisi (General Divi) acizleri ile refiklerimi, evvelce verdiği malumata ibtinâen, Meclisi Millî'de dostâne ziyaret ederken, ansızın süngüli askerlerle kuşattırdı. Ve, Hey'etimiz'i tevkîf ederek, istasyon'a sevk-edip; sahihsiz kalan biçâre Kars Ahâlisini, kahren ve cebren Ermenilerin tâbî'i kaldı" (Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın...*, s.133).

⁶⁸ Tanör, *a.g.e.*, s.121-122; Anadolu ve Rumeli'de Geçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, I, *Ulusal Kongreler*, TBMM Yayını, Ankara 1993, s.25.

lanan iç tehditler almıştır. Doğu Anadolu Ermeni, Doğu Karadeniz ise Pontuşu Rum talep ve faaliyetlerinin merkezinde yer alıyordu. Elviye-i Selase'den farklı olarak Gürcülerin yerini Rumların almış olması hem devletin, hem de milli teşkilatların işini zorlaştırmaktaydı. Zira 7. ve 24. Maddelerin uygulanmasını kolaylaştıracak şartlar hem mevcut, hem de bunu uygulamaya hazır Yunanistan gibi bir kuvvet tetikte beklemekteydi.

Kars'ın İngiliz kontrolüne girmesi Erzurum'u hedef alan Ermeni tehdidini kuvvetlendirmişti. Trabzon'da ise Rum faaliyetleri endişeli gözlerle takip edilmekteydi. Zira Yunanistan'ın Rumları destelemesinden ötürü muhacir akınına sahne olan vilayette Rum çetelerinin etkinliğini artırmasından korkuluyordu. Rum cemiyet ve çeteleri Balkan savaşından beri bölücü faaliyetlerin odağında yer alıyorlardı. Sahil şehir ve kasabalarında kümelenmiş olmaları her zaman dış yardım almalarını ve himaye görmelerini kolaylaştırdı. Osmanlı hükümetinin mütarekeden ötürü eli-kolu bağlandığından Rum çeteler İtilaf devletlerinin himayesinde daha rahat hareket edebiliyorlardı. Çeteler baskın ve katliamlarıyla 7. Maddeye dayanarak İtilaf devletlerinin vilayeti işgal etmesine çalışıyorlardı. Müdahalenin İngiltere'nin rızasına ve onayını bağlı olması işgalin hiç olmayacağı anlamına gelmiyordu.

Kürt Teali Cemiyeti bölgede bir Kürt devleti kurmak amacıyla bölücülük kartına soyunduğu için cemiyetin mücadele alanlardan birini de bölücülük meydana getiriyordu. Esasında bu tehlike cemiyeti, Ermeni ve Rum tehdidinden çok daha fazla endişelendiriyordu. Zira İtilaf devletlerinin gayri müslim unsurları kışkırttığı bir dönemde bazı insanların Kürt unsuru adına çeşitli iddia ve taleplerle ortaya çıkması doğu vilayetlerinin birliği hususunda ciddi sorunlar doğurabilirdi⁶⁹.

Erzurum ve Trabzon teşkilatları ilk safhada belli aile veya arkadaşlık grubuna mensup insanlar tarafından kuruldu. Baba-oğul, kardeşler, amcazadeler gibi akrabalık ilişkileri ile sülale ittifakları teşkilatların kuruluşunda rol oynadı. Trabzon örneğinde olduğu gibi aileler arasında rekabet dahi yaşanmıştır. Teşkilatların kuruluş aşamasında ortaya çıkan bu dar yapının, faaliyetlerde duraksamaya ve halkın desteğinin sağlanamamasına neden olduğu anlaşılınca, vilayet kongreleriyle kırılarak toplumun bütün kesimlerinin temsil edildiği geniş tabanlı bir yapı oluşturuldu. Kaza ve köy teşkilatlarında Hamidiye Alaylarında görev yapan isimlerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca hareketin ve teşkilatların meşruiyet kazanmalarında müftüler ve diğer din adamları önemli bir yer tutmaktadır⁷⁰.

⁶⁹Çay-Kalafât, *a.g.e.*, s.38; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.19, 401.

⁷⁰ Hormekli Halil, Hasenanlı Halit, Okcu İzzettinli Hanan Ağa, Cıbranlı Maksut, Mutki Aşiret reisi Hacı Musa, Şadilli Hasan Reşo, Simko/İsmail Ağa, Sıpkanlı Abdülmecit gibi hamidiye alayları mensupları, Gördekli Şeyh Şerif, Zerdekli Şeyh Mustafa Efendi, Şeyh Muhammed gibi tarikat ehli, Diyarbakır Müftüsü Hacı İbrahim, Hıms Müftüsü Şeyh Bahaddin, Bitlis Müftüsü

Teşkilatlar mutlaka bir gazete tarafından desteklenmiştir. Batum'da Sada-yı Millet, Trabzon'da İstikbal, Erzurum'da Albayrak müdafaa-i hukuk hareketini destekleyen yayınlarla teşkilatlara taraftar ve üye kazandırmışlardır⁷¹. Adı geçen gazeteler yerel ve bölgesel seviyede bilgi akışını kolaylaştırarak Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinde olup bitenlerin başka yerlerde doğru şekilde duyulmasını sağlayacaktı⁷².

VŞMHC Erzurum Şubesi kuruluş günlerinde Erzurum vilayetinden beklediği ilgiyi göremedi. Vali Münir Bey teşkilatın kuruluşunu engellemese de mesafeli kalmayı tercih etmiştir. Yine de Belediye reisinin desteği ve üyelerin gayretiyle yol alınabilmiştir⁷³. Trabzon teşkilatı da benzer şekilde mülki makamlardan büyük destek görmemiştir. Vilayetin coğrafi durumu, nüfus yapısı ve valinin yaklaşımı, cemiyeti uzun süre atıl hale getirdi. Trabzon Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti'nin suskunluğu Karabekir Paşa'nın Trabzon'a varmasıyla son buldu.

Trabzon, Erzurum ve Van vilayetlerinin asayiş ve güvenliğinin 15. Kolordu'nun sorumluluğunda olması Doğu vilayetleri cemiyetlerinin Elviye-i Selase'de olduğu gibi askeri/milis kuvvetler kurmalarına lüzum bırakmıyordu. Yine de mütarekenin o sisli ortamında doğru hareket etmek, teşkilatları köylere kadar yaymak ve bölgesel bir kuvvete dönüşmek için orduyla irtibat kurmaya ihtiyaç vardı. Buna karşılık mütareke İtilaf devletlerinin müdahalesine ve işgaline kapı araladığından askeri makamlar/komutanlar bu ihtimali göz önüne alarak meydana çıkmak istemiyorlardı. Bu işte yalnız Yarbay Halit Bey gayret sarf etmiş fakat tümen komutanlığından alınınca teşkilatlara yardım ve kılavuzluk eden kimse kalmamıştı.⁷⁴ Bu eksiklik ancak Karabekir Paşa'nın bölgeye gelmesiyle aşılabılmıştır. Kazım Karabekir Paşa 19 Nisan 1919'da Trabzon Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti üyeleriyle (21 kişilik heyet) görüşerek vilayeti ve hatta doğuyu müdafaaaya karar vermeleri durumunda kendilerine her türlü desteği vereceğini vaat etti. Paşa Erzurum'a gelir gelmez aynı şekilde Erzurum Müdafaa-i Hukuk adına Hoca Raif Efendi ile

Abdülmeccid, Bayburt Müftüsü Fahreddin, Bayezid Müftü Vekili Abdülbadi, Diyadin Müftüsü Ömer, Viranşehir Müftüsü İbrahim, Hizan Müftüsü Abdülmeccid, Birecik Müftüsü Mehmed Nuh, Akdağ Müftüsü Mehmed Edip, İspir Müftüsü Ahmed, Narman Müftüsü İsmail Hakkı, Siverek Müftüsü Osman, Silvan Müftüsü Abdurrahman Efendiler ve özellikle Erzurum Müftüsü Lütfullah Bingöl'ün hizmetleri dikkate şayandır. Çay-Kalafât, *a.g.e.*, s.18.

⁷¹ Çay-Kalafât, *a.g.e.*, s.57; Elviye-i Selâse'nin teşkilatlanması konusunda önemli kararların alındığı II. Ardahan Kongresi'nde, Türk-İslam ahalinin haklarını tanıtmak yurt içi ve yurt dışında tanıtmak üzere Trabzon'da İstikbal, Erzurum'da ise Albayrak adında iki gazetenin neşrine karar verilmişti. Selvi, *a.g.e.*, s.46.

⁷² Tanör, *a.g.e.*, s.122.

⁷³ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.28.

⁷⁴ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

görüşerek kendilerine lazım gelen her yardımın yapılacağını bildirdi⁷⁵.

Önce Yakup Şevki Paşa, ardından Yarbay Halit Bey, Karabekir Paşa ve nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın himaye, destek ve kılavuzlukları doğu teşkilatlarına asker mührünün vurulmasına neden olmuştur. Kongreler sürecinde bu nitelik kendini iyice belli edecektir. Hiç kuşkusuz Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Erzurum'da müşterek çalışmaları, teşkilatların, kongrenin ve dolayısıyla milli mücadele hareketinin askeri hassasiyetler ışığında şekillenmesini ve o kadro tarafından yönetilmesinin yolunu açacaktır.⁷⁶

Kars'ın işgali, bölgesel etki yaratarak, Erzurum ve Trabzon'u yeni hedeflere dönüştürürken İzmir'in işgali milli çapta tepkiye yol açtı. Çünkü İzmir hadisesi İngiliz-Yunan ittifakının sonucuydu ve benzer bir ittifak doğuda da sahnelenebilirdi. İzmir hadisesi o güne kadar işgallerin münferit değil Anadolu'nun parçalanmasına yönelik adımlar olduğunu ve mütarekeye karşı koymak gerektiğini savunan milli teşkilatların haklılığını ispat etmiştir. Asker, sivil ve mülki kesimlerin milli teşkilatlara verdiği destek bu olaydan sonra artmıştır⁷⁷.

Teşkilatlar mesailerinin büyük kısmını siyasi konulara (mütareke, İtilaf devletlerinin politikaları, azınlıklar, merkezi hükümet gibi) ayırdıkları için bazı kesimler tarafından kolaylıkla İttihatçı veya Bolşevik taraftarı olmakla itham ediliyordu. Bu tür iddialar ve suçlamalar teşkilatları ve müdafaa-i hukuk hareketini gözden düşürmek için ortaya atılmaktaydı⁷⁸. Bu yüzden bütün komutanlar hareketin Bolşevik olmadığı ve teşkilatların komünist ilkeleri değil, Wilson Prensiplerini esas aldığı yönünde beyanat ve telkinlerde bulunmuşlardır⁷⁹. İlerleyen yıllarda TBMM bile bu tür ithamlara maruz kalmaktan kendini kurtaramamıştı. TBMM üyelerinin hatırı sayılır kısmının müdafaa-i hukuk teşkilatlarından gelmeleri bu kesimlerce iddialarına delil addediliyordu⁸⁰.

Bazen geniş kapsamlı bir bölgesel kongreden sonra aynı bölgede dar kapsamlı kongrelerin toplandığı görülmektedir. İzmir ve Alaşehir Kongrelerinden sonra Balıkesir ve Nazilli Kongrelerinin tertip edilmesi buna örnek gösterilebilir. Bunun nedeni, alınmış olan ve bütün bölgeyi ilgilendiren kararları, alt bölgelerde/yörelere pekiştirmek ve somutlaştırmak ihtiyacıdır. Böyle bir durum Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinde cereyan etmemiştir. Bunun nedeni teşkilatların ilk günden itibaren yerel ölçekte değil, bölgesel ve ulusal seviyede kararlar almaya çalışmaları gösterilebilir. Ayrıca batı teşkilat-

⁷⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul 1990, s.39-43.

⁷⁶ Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s.154.

⁷⁷ Çay-Kalafat, *a.g.e.*, s.7.

⁷⁸ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s.26.

⁷⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s.57.

⁸⁰ Karabekir, *a.g.e.*, s.41.

larının aksine Erzurum ve Trabzon teşkilatlarının askeri sorunlarla uğraşmak zorunda kalmamaları ikinci neden olarak kabul edilebilir⁸¹.

Elviye-i Selase ve Doğu vilayetleri teşkilatlarının milli mücadele tarihindeki rolünü anlamak için Antep, Maraş ve Urfa'da yaşananlara bakmak gerekir. Antep, Maraş ve Urfa'nın işgalinden önce müdafaa-i hukuk teşkilatları vücuda getirilmiş olsaydı İngilizler ve Fransızlar istedikleri gibi rahat hareket edemeyeceklerdi. Zira daha sonra kurulan "Cemiyet-i İslamiye", örgütlediği direnişle Fransızlara zor günler yaşatmıştı⁸².

⁸¹ Tanör, *a.g.e.*, s.128.

⁸² Çay-Kalafat, *a.g.e.*, s.67-68.

